

Oğuzların En Doğudaki Kolu: Salırlar ve Dilleri*

Mehmet ÖLMEZ

Salırlar

Bugün Türkiye’de Oğuzların en doğudaki boyu Salırlar ve dilleri üzerine neredeyse yok denecek kadar az kaynak ve bilgi vardır. Salırlar üzerine olan bilgilerimiz de Türkçe kaynaklara göre bir ölçüde daha fazla olan Batı’daki çalışmalara dayanır. Burada hemen Rus bilim adamı Potapov’un 19. yy. sonuna dayanan derlemelerini (ve buna dayanan Poppe’nin çalışmasını), E. R. Tenişev’in derlemelerini ve yayınlarını, Zsuzsa Kakuk’un metin yayımlarını, antropolog Kevin Stuart’ın çalışmalarını, R. Hahn’ın makalelerini ve yakın dönemde de Arienne M. Dwyer’in çalışmalarını anmak gerekir.

Salırlarla ilgili ilk bilgilerimizi Kaşgari’ye, Oğuz boylarının ele alındığı bölüme, *Türkmen* ve *boy* sözlerinin açıklandığı maddelere borçluyuz. Buna göre Salgurlar Oğuzların beşinci boyudur. *boy* maddesinde Salgurlar şöyle örnek verilir:

böy (/o/ ünlüsü (*işbāʿ*) ile) Oguz lehçesinde “Kabile; aşiret (*raḥt*, *kabīla*, ‘*aşira*).” Birbirini tanımayan iki adam karşılaştıkları zaman önce selamlaşırlar, sonra **boykim** “Kabilen hangisidir (*raḥt*, ‘*aşira*, *ḳawm*)” diye sorarlar. Sorulan kişi mesela **salğur** “Kabilem (*raḥt*), Salgur’dur” diye cevap verir ya da kitabın başlarında sıraladığım oymak (*butün*) adlarından birisini söyler ki bunlar kabilelerin atalarının adıdır. Bundan sonra konuşmağa başlarlar ya da hiç durmaksızın ayrılırlar. Böylece her ikisi de birbirinin kabilesini (*ḥizb*) tanımış olur. (Mustafa S. Kaçalin’in çevirisinden, yayına hazırlanmakta)

* Salırların bugününü Türkiye’de tanıtmayı amaçlayan yukarıdaki çalışma “Oğuzların En Doğudaki Kolları: Salırlar ve Dilleri (1)” adıyla Bilkent Üniversitesinin düzenlediği bir toplantıda okunmuştu. Salırlar hakkında Türkiye’de birinci elden bilginin çok az olması dolayısıyla bildiri kitabının sayfaları arasında kalan, 2009’daki alan çalışmasına ve konuyla ilgili kaynaklara dayanan bu kısa çalışmayı burada bir kez daha yayımlıyoruz (ilk yayım yeri: *IV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*, 26-28 Eylül 2009, Kırım Simferopol (Akmescit) 2009, 436-438). Alan çalışmam sırasında bana büyük yardımları dokunan Salır meslektaşım Yunus’a (Mawei) burada teşekkürlerimi sunmak isterim.

Türkoloji çalışmalarında Salırlar ele alınırken dilleri ve coğrafyaları hemen hemen her zaman Sarı Uygurlarla bir arada ele alınmış, bir arada değerlendirilmişlerdir. Oysa her iki topluluğun hem kültürleri (din, giyim-kuşam, üretim tarzları) hem de coğrafyaları farklıdır. Salırların yaşadığı Xunhua'nın başkenti Xining'den Sarı Uygurların yaşadığı Sunan bölgesine yapılacak bir yolculuk bölgedeki araçlarla 10 saate yaklaşmaktadır (benzer bilgiler, görüşler için ayrıca bak. Dwyer 2007, s. 1, dipnot 1).

Salur adının, boyunun, tarihi kaynaklarda geçtiği yerler, Salur Atabeğleri ve Anadolu'daki Salur yerleşimleri için bak. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları* (ilavelerle 3. baskı, Ana Yayınları, İstanbul 1980), 336-344 ve 447-448. sayfalar.

Müslüman olan Salırlar bölgedeki Huilere, Han soylu Müslüman Çinlilere kültürel açıdan çok yakındırlar (din, giyim-kuşam, üretim tarzları). Kız alıp kız verirler, şehirlerde aynı camiye (*mişit, mişt*) paylaşırlar. Meslektaşım Ma Wei'e (Yunus) göre belki de en önemli fark düğün âdetleri, törenleridir.

Sarı Uygurca ve Sarı Uygurlar ile bir bağları olmasa da ticarete yatkın olan Salırlar bölgenin tamamında (Qinghai /çinhay/ Tibet Özerk Bölgesi ile Tibet'in başkentinde) ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin çoğu şehrinde ticari faaliyetlerini sürdürürler.

Salırların kökenine gelince, Çin kaynaklarında uzun dönemde Salırların tarihi konusunda ayrıntılı, uzun bilgiler bulamayız. Bu konuda Tenişev'in bulup yayımladığı tek varaklık bir veri önemli ve ilgi çekicidir (Tenişev 1977); Salırlar, tarihleri, Oğuzlar arasındaki yerleri ikinci bir çalışmada daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Kısaca değinmek gerekirse, 14. yüzyılın sonunda Semerkant'tan bölgeye gelmişler, toprağı ve suyu geldikleri bölge ile aynı olmasından, beraberlerinde *Kur'an*'ı taşıyan devenin kaybolduktan sonra tam da orada (*Altiüli*) taşlaşmış olarak bulunmasından dolayı bu bölgeyi yurt olarak seçmişlerdir: *döye yül ~ döye yuli* "deve pınarı" (Çin. 駱駝泉 *luò tuo quán*).

Bugün Salırlar Çin'in Qinghai Özerk Bölgesi'nde esasen Xunhua (Şunhua) nahiyesi ve çevresindeki köylerde yaşarlar. Bölgenin yüksekliği 1800 metreye yaklaşır. Sarı nehrin doğup Çin içlerine uzandığı bu bölgede Salırların yerleşimleri genellikle "nehir" çevresinde yer alır. Nehir olarak esasen Sarı Nehir'i tanıyan Salırlar nehre kısaca *morun ~ morin* (< Mo.) adını verirler, "sarı, sarı nehir" sözünü hiç kullanmazlar. Bölgedeki Tibetlilerle, özellikle dağlık kesimde yaşayan Tibetlilerle çok iyi ilişkileri vardır. Tibet köylüleri alışverişlerini genellikle Salır dükkânlarından yaparlar. Günlük dilde kendi aralarında, aile içerisinde Salırca etkin olarak kullanılır. Geniş, verimli ovada sulamaya dayanan tarım yaparlar. Qinghai dışında Çin'in Xinjiang Uygur özerk Bölgesi, Gulca şehrinde yaşayan birkaç bin Salır daha vardır (bu konuda

ikinci yazımda duracağım, ayrıntılar Abdürişit Yakup'un kitabındadır). Gansu eyaleti içerisinde kalanlar (Yunus'un verdiği bilgiye göre) Salırcayı neredeyse unutmışlardır. Ben, Türkçe konuşan ve Türkiye'den gelen bir araştırmacı olarak Salır'a yakın birkaç köyü, köy evini, türbeyi, medreseyi ziyaretim sırasında (*Daşınıh*, *Altiüli* köyleri) gördüğüm ilgiyi, yakınlığı Musa Hacı ve diğerleri) burada özellikle belirtmeliyim.

Xunhua adı bölgeye verilen Çince ad, Salırlar bugün dahi Xunhua'ya kendi aralarında Salır demektedirler: *Men salırga* (~ *salıga*) *vargur* (~ *vāgur*) "Ben Xunhua'ya gideceğim".

Kendi tarihlerini ve dillerini öğrenme çabasını 1990'dan beri yoğunlaştıran Salırlar 2008'den beri de yılda iki kez çıkan, içerisinde Latin harfli metinlerin yer aldığı bir dergi de çıkartmaya başlamışlardır.

Salırcayı Ayıran Özellikler

Salırca Orta Asya'daki öteki Müslüman Türk dili gruplarıyla, Çağatay ve Kıpçak grubuyla karşılaştırıldıklarında her iki gruptan da hem gramer hem söz varlığı yönünden ayrılırlar. Türkmençe ve Türkçe ile karşılaştırdığımızda ise bir ölçüde arkaik bir özellik gösterirler. Öte yandan nüfusça kendilerinden daha az konuşuru olan (yaklaşık 5000 kişinin konuştuğu) Sarı Uygurcaya göre bir çok dil bilgisi unsurunu kaybetmiştir. Örneğin fiil çekiminde bugün için birinci kişi ekini görmek neredeyse imkânsızdır. Ünlülerde artlık-önlük uyumu görülmeyebilir. Söz varlığı açısından baktığımızda ise bölgeye özgü Tibetçenin ve Çincenin Salırcayı yoğun bir şekilde etkilediğini, Türkçe kökenli bazı kelimelerin yerini bu dillerden gelen kelimelere bıraktıklarını görürüz. Bugün "kelime, söz, dil" için dahi Tibetçe *gaça* ~ *geçe* sözü kullanılır: *Yahçuḥ gaçanı hemme kiş yişar, yahçuḥ işni hemme kiş etmes* "iyi sözü herkes söyle (yebili)r, iyi işi herkes yapamaz / herkes iyi davranışta bulunamaz.

Salırları bir taraftan *el* "el" sözünü kullanmalarıyla Kıpçak ve Çağatay dillerinden ayrıırken (bu dillerde esasen *kol*), öte yandan *et-* ~ *ét-* fiilini kullanmalarıyla da Oğuz dillerine yaklaştıırız. Tabii söz başı *d-* (*dört* "dört" vb.) sesinin yaygın olarak görünüşü de bu yaklaştıırmada önemli bir rol oynar (Bu ve daha birkaç önemli özellik ikinci bir yazıda ayrıntılı olarak ele alınacak olup bu yazı 2009 Ağustos ayının başında yapılan kısa alan çalışmasının bir raporu niteliğindedir).

Sayı sistemleri "kırk"ın üstüne pek çıkmaz. Özellikle erkeklerde, orta yaşlılarda ya da yaşlılarda sayılar az bilinir. Kadınlarda ise kırk, elli, altmış sözlerini duydum, hem de genç ve orta yaşta olanlarda. Bunun sebebini herhâlde erkeklerin öteki topluluklarla (Çinli, Tibetli) daha çok temasta olmalarına bağlayabiliriz, işte 64 yaşındaki bir kişiye göre yaşı: *Bir elli ma on dört* "elli ve ilaveten on dört, elli dört".

Aşağıda ilk gün duyduğum ve acele ile not ettiğim kelimeler konu ve duyuş sırasına göre yer alırlar. Kaydettiğim malzemeler ile topladığım literatur hakkında ikinci yazımda daha fazla bilgi yer alacaktır.

Atuh (~ *köp*) *işse kursagım agrır*. “çok yersem hastalanırım, çok yersem midem ağrır”

Yahçuluğ gaçanı hemme kiş yişar, yahçuluğ işını hemme kiş etmes “iyi sözü herkes söyle(yebili)r, iyi işi herkes yapamaz / herkes iyi davranışta bulunamaz.

Sarı bala neçe (~ nece?) var? segis, öl dört, ane dört; sunızı on segis vara. “Kaç çocuğunuz var? Sekiz, oğul dört, kız dört, torun on sekiz var”.

sıh “sağ, sağ taraf; sağlam, hasta değil” X *yuluğ* “sol, sol taraf”

dal “ağaç”

ağaş “ağaçtan, ahşap; odun”

ağaşlı “ağaçlı; Ağaçlı köyü”

emih “ekmek”

hos “ceviz”

cicek “çiçek”

ët- “yapmak, etmek”

kini “eş, hanım”

gadin “kadın”

ame “anne” (*ana* da biraz eski olmakla birlikte bilinir)

ape “baba” (*ata* da biraz eski olmakla birlikte bilinir)

kiş “kişi, insane, adam”

ıssı (~ *ıssi*) “sıcak”

bohcün “sinek” (< ? *boğ cibin* << *çipun)

çalar- “adlandırmak, ... diye çağırarak”

nağ “ne”

bugun “bugün”

eñkih etci “teşekkür ettim / ederim” (normal konuşmada *eñkihci*, *eñhci* duyulur)

atuğ ~ *ātuğ* “çok, fazla, artık”

oğluğ “otluk, samanlık”

doycı “doydum” (*min doycı* “ben doydum”)

Vakit ve mevsim sözleri:

kışında “kış”

yaz “bahar, ilkbahar”

yii “yaz”

guz “güz”

ili “evvel, önce, geçmiş, ön”

inci “şimdi”

Salırcadan birkaç cümle: *oholdı, bir bosor vumiş. Aniği uyinde hama bara. Bosçiuşge anor vumiş, anaçiuş adını Agu K̄araci çaliba. Agu K̄araci uzitkusu yaşinde, tioniang kırğındağı kişler suci giba. Agu K̄araci degisi onu yoxa.* “Çok eskiden yaşlı bir adam varmış. Onun evinde her şeyi varmış (= zenginmiş). Onun bir kızı varmış. Onun adını Agu K̄araci koymuş. Agu K̄araci yetişkin olduğunda (= evlenecek yaşa geldiğinde), etraftakiler ona görücü göndermişler. Agu K̄araci (onlara) cevap vermemiş (= onlarla evlenmek istememiş).” (“Agu Qaraji”, *Suini Salır*, 2008/2, s. 92’den)

Seçilmiş Kaynaklar

Dwyer, Arienne M., *Salar: A study in Inner Asian Language Contact Processes*, Wiesbaden 2007.

Hahn, Reinhard F., “Salar”, *The Turkic languages*, ed. L. Johanson, É. C. Johanson, 1998: 399-402.

Kakuk, Zsuzsa, “Textes salars”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XIII, 1-2, 1961: 95-117.

_____, “Un vocabulaire salar”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XIV, 2, 1962: 173-196.

_____, “Sur la phonétique de la langue salare”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XV, 1962: 161-172.

Poppe, Nicholas, “Remarks on the Salar Language”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XVI, 3-4, 1953: 438-477.

Lin Lianyun, *Sala-Han, Han-Sala cihui. Zhōngguó Shaoshù Mǐnzú Yǔyán Xiliè Cidian Cóngshu*. Chéngdu: Sìchuān Mǐnzú Chubanshè, 1992.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları* (ilavelerle 3. baskı, Ana Yayınları, İstanbul 1980.

Tenişev, E. R., *Salarskiy yazık*, Moskva 1963.

_____, *Salarskiye teksti*, Moskva 1964.

_____, *Stroy salarskogo yazıka*, Moskva 1976.

_____, “Otrivok iz <<İstorii salarov>>”, *Eurasia Nostratica, Festschrift für Karl heinrich Menges*, Wiesbaden 1977: 237-248.

Qinghai eyaletinde Salir (Sala) özerk nahiyesini gösterir harita

Salir'a giden dar geçit

Altıüli'deki medresenin bahçesinde yer alan Garaman Türbesi

Deve kaynağı / Deve Pınarı'nın bulunduğu yerdeki deve heykeli ve üzerinde taşıdığı düşünülen *Kur'an*